

**Войтюк Максим Миколайович**

*аспірант*

*Національної академії державного управління при Президентові України*

**Войтюк Максим Николаевич**

*аспирант*

*Национальной академии государственного управления при Президенте Украины*

**Voytuk Maxim**

*graduate student of the*

*National academy of public administration at the President of Ukraine*

## ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, ПЕРСПЕКТИВИ

## ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ: СОСТОЯНИЕ, ТЕНДЕНЦИИ, ПЕРСПЕКТИВЫ

## INSTITUTIONALIZATION OF SOCIAL POLICY IN UKRAINE: STATE, TRENDS, PERSPECTIVES

**Анотація.** У статті розглядаються напрямками активізації інституціоналізації соціальної політики в Україні. Розглянуті перспективи інституціоналізації для українського суспільства, та становлення соціальної політики, що відображає процес становлення в Україні громадянського суспільства, яке посилено розвивається та є основою інституціоналізації соціальної політики. Визначено особливості та тенденції інституціоналізації соціальної політики в Україні, а також проаналізовано фактори впливу формування свідомої суспільної думки за регіональним критерієм. Розкритий стан та тенденції розвитку інституціоналізації соціальної політики в Україні.

**Ключові слова:** соціальна політика, інституціоналізм, інституціоналізація, громадянське суспільство, громадянська ініціатива, неприбуткова організація.

**Аннотация.** В статье рассматриваются направления активизации институционализации социальной политики в Украине. Рассмотрены перспективы институционализации для украинского общества, и становления социальной политики, отражает процесс становления в Украине гражданского общества, усиленно развивается и является основой институционализации социальной политики. Определены особенности и тенденции институционализации социальной политики в Украине, а также проанализированы факторы влияния на формирование сознательной общественной мнения по региональному критерию. Раскрыт состояние и тенденции развития институционализации социальной политики в Украине.

**Ключевые слова:** социальная политика, институционализм, институционализация, гражданское общество, гражданская инициатива, неприбыльная организация.

**Summary.** The article deals with the directions of intensification of the institutionalization of social policy in Ukraine. The prospects of institutionalization for the Ukrainian society and the formation of social policy that reflects the process of the formation of a civil society in Ukraine that is developing rapidly and forms the basis of the institutionalization of social policy is considered. The features and tendencies of institutionalization of social policy in Ukraine are determined, as well as factors influencing the formation of conscious public opinion according to the regional criterion are analyzed. The state and trends of the institutionalization of social policy in Ukraine are revealed.

**Key words:** social policy, institutionalism, institutionalization, civil society, civic initiative, non-profit organization.

**Постановка проблеми.** Сучасний розвиток демократії і становлення демократичної, соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні потребують ретельного наукового аналізу поточного розвитку та визначення перспектив інституалізації соціальної політики в Україні. Для стабільного зростання рівня життя населення України необхідний безперервний інституційний контроль за реалізацією соціальної політики держави. На самперед, формування інститутів контролю дозволить подолати недоліки в реалізації даного виду державної політики, сконцентрувати громадські ініціативи, що в кінцевому випадку дозволить підвищити індекс людського розвитку та сприятиме зростанню рівня життя населення, відповідності до високих європейських стандартів. Це також сприятиме розширенню поля точок збігу владних інтересів з інтересами інститутів громадянського суспільства через розробку засобів профілактики та ефективного подолання суперечностей, що виникають при їх збалансуванні. Аналіз досліджень особливостей інституалізації соціальної політики в Україні свідчить про відсутність перманентного інтересу до даного предмету дослідження на науково-практичному рівні як особливого роду відносин, що останнім часом активізуються на публічному та, більшою мірою, на приватному рівнях з допомогою залучення іноземних джерел фінансування. Проте, варто зауважити, що дана проблематика досліджується в аспектах вивчення особливостей становлення та функціонування правової держави, а також громадянського суспільства (О. Білий, В. Геєць, О. Задоянчук, Л. Кудіна, К. Лотюк, В. Куценко, В. Литвин, В. Медведчук, І. Підлуска, М. Рябчук, С. Сидоренко, О. Скрипнюк, В. Шаповал та ін.).

**Мета дослідження.** Визначити особливості та тенденції інституалізації соціальної політики в Україні, а також проаналізувати фактори впливу формування свідомої суспільної думки за регіональним критерієм.

**Основні результати дослідження.** На певному етапі цивілізаційного розвитку людська спільнота почала свій прогресивний поступ до нового типу власної організації — громадянського суспільства. Класики політичної науки зводять цей феномен до трактування його як сфери спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації і самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, що захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій пріоритетними є громадянські цінності [4, с. 10].

Вже із середини XVI століття особливу увагу філософів та науковців було сконцентровано на розробці концепції громадянського суспільства. Варто зауважити, що протягом останніх десятиліть дослідження

проблем громадянського суспільства здійснювалося представниками різних шкіл та напрямів, як зарубіжними, так і вітчизняними дослідниками. Серед них американські вчені — Дж. Александер, А. Лейпхарт, англійські — Р. Дарендорф, Є. Джессі, німецькі — М. Кляйнеберг, П. Козловські, польські — Є. Вятр, Е. Шацький, російські — К. Гаджиєв, Ю. Сунгуров та українські — В. Бебик, Г. Зеленько, М. Михальченко, Ф. Рудич, Г. Щедрова та інші.

Концепції громадянського суспільства охоплюють проблеми визначення його антропогенних характеристик, структурних елементів та їхніх функцій, особливостей процесу його інституалізації та взаємодії з інститутами держави. Завдання нашого дослідження проаналізувати сучасні чинники розвитку громадянського суспільства в Україні — громадянських ініціатив, їхніх політичних, економічних, духовно-інформаційних та адміністративно-правових вимірів через призму інституалізації.

Сучасний стан громадянського суспільства в Україні, якого поступово набуває соціум України в XXI столітті, вимагає формування нового типу громадянина держави — відповідального, адаптивного, політично освіченого, ініціативного, свідомо мислячого. Саме громадянська ініціатива як мотив локальної спонтанної чи попередньо ініційованої колективної самоорганізації громадян на сьогодні є рушійною силою процесу інституалізації соціальної політики в Україні як інструменту захисту соціальних інтересів від утисків влади, непрофесійних дій її органів, механізмом гуманізації суспільно-політичних відносин, процесу збалансування інтересів публічного та приватного сектору [3, с. 45].

Глобальний світовий простір і тенденції його розвитку керуються більшою мірою зростанням ролі громадянського суспільства й світової громадськості у прийнятті важливих державних та міжнародних рішень. Водночас особливістю становлення та реалізації сучасної міжнародної політики і політики національно-державних утворень є суттєве зростання невизначеності та нестабільності у світі, що спричиняє дедалі більший вплив глобалізації, зокрема, на й на формування внутрішньо-державних цінностей соціуму [2, с. 12].

У сучасному контексті категорія «соціальна політика» як комплекс заходів державного та недержавного характеру, що спрямовуються на виявлення, задоволення, а також узгодження потреб та інтересів громадян, соціальних груп, територіальних громад, сприймається як складне явище, оскільки є багатфакторним поєднанням численних аспектів, а саме: конституційно-правових, інституціональних, глобальних, національних, державних, наддержавних, громадських, гуманістичних, ціннісних, комунікативних та інших. Зазначені характеристики зумовлюють

багатоаспектність засад соціальної політики як суспільного явища.

Варто зауважити, що якість соціальної політики прямо корелює з рівнем добробуту населення та впливає на формування індексу людського розвитку. Дослідження динаміки загальновідомого індексу людського розвитку (англ. Human Development Index, HDI), який є предметом моніторингу в рамках практики ООН, свідчить про визначальну значущість наступних показників у становленні соціально свідомого та «розумного» суспільства, оскільки характеризують основу формування людського потенціалу:

- рівень життя, який оцінюється через розмір валового національного доходу на душу населення за паритетом купівельної спроможності в доларах США;
- рівень грамотності, що визначається як середня кількість років, витрачених на навчання та очікувана тривалість навчання;
- довголіття як основа соціального добробуту населення, що оцінюється через очікувану тривалість життя.

Відповідно до даних таблиці 1 бачимо, що Україна займає останнє місце в рейтингу дослідження індексу людського розвитку. На наше глибоке переконання, саме послідовна стратегія реалізації соціальної політики є базою формування добробуту населення та передумовою сталого економічного зростання.

До ключових завдань соціальної політики, що сприяють розвитку громадянина, особистості, слід віднести:

- створення належних сприятливих умов для реалізації соціального потенціалу людини;
- сприяння сталому розвитку соціальних відносин в державі;
- розвиток соціально-трудова відносин в контексті руху до реалізації директив Міжнародної організації праці;

- реформування системи соціального захисту, зокрема, через запровадження недержавної системи соціального страхування;
- удосконалення системи соціального державного страхування;
- реформування ринку праці та зайнятості;
- посилення комунікації громадянина з державою через інституціональний контроль діяльності публічного сектору членами суспільства.

Необхідність встановлення балансу між інтересами держави та громадянами, а також необхідність контролю функціонування державних органів з метою ефективного використання бюджетних коштів, вимагає функціонування особливих інститутів, що зможуть в особі посадових осіб за підтримки громадськості, формувати вектор розвитку соціальної політики держави.

Інституціоналізм (з лат. *institutio* — «звичай, повчання») — напрям соціально економічної думки, який було сформовано у 20–30-ті роки ХХ ст. для дослідження розвитку сукупності соціально-економічних чинників (інститутів) у часі, а також для запровадження соціального контролю суспільства над економікою [6]. Причина виникнення інституціоналізму полягає, насамперед, у переході капіталізму в монополістичну стадію, який супроводжувався значною централізацією виробництва і капіталу, що й поглибило соціальні суперечності між державним та приватним сектором окремих економік, що визначали напрям руху економіки глобальної.

Ключовою умовою ефективної реалізації соціальної політики в будь-якій державі є соціальний моніторинг, який передбачає систематичний аналіз процесів соціальної сфери, соціального буття, що реалізується в динаміці і зумовлює зміст соціального регулювання, суб'єктивної діяльності суспільства в цілому та індивіда, зокрема. Суттєвим у соціальній політиці

Таблиця 1

Аналіз динаміки рівня індексу людського розвитку України та країн-сусідів 2005–2014 роки

№	Країна	2005	2014	Місце країни в рейтингу станом на 2014 рік	Абсолютне зростання 2005–2014, в.п.	Порівняння з еталонним значенням у 2014, в.п.
1	Польща	0,803	0,834	35	0,031	-0,110
2	Угорщина	0,805	0,818	43	0,013	-0,126
3	Білорусь	0,725	0,786	53	0,061	-0,158
4	Росія	0,750	0,778	57	0,028	-0,166
5	Туреччина	0,687	0,759	69	0,072	-0,185
6	Грузія	0,710	0,744	79	0,034	-0,200
7	Україна	0,713	0,734	83	0,021	-0,210

Джерело: складено та розраховано автором за даними [5].

є своєчасне внесення коректив у зміст і форми соціального регулювання процесів розвитку соціального життя, від яких безпосередньо чи опосередковано залежить задоволення соціальних потреб індивіда та соціуму, соціальна безпека особистості. Інституціоналізація соціальної політики відбувається в рамках процесу поступального глобального розвитку, тобто комплексу соціальних, економічних, політичних, культурних, інтелектуальних трансформацій, які на відміну від традиційного, ведуть до формування свідомого, регульованого суспільства.

Важливими умовами ефективної реалізації соціальної політики є такі:

- утвердження динамічності механізму регулятивної діяльності, спрямованої на збагачення соціального потенціалу суспільства;
- пошук її ефективних способів і форм, усунення невиправданих і малоєфективних, насамперед консервативних методів регулювання, що гальмують процес утвердження цінностей соціального буття;
- відмова від форм і методів управління, що породжують соціальне відчуження людини.

Розвиток соціально-економічної активності населення в Україні визначається через динамічний розвиток недержавного (приватного) інституціоналізму соціальної політики. Ключову роль у її становленні слід віднести неприбутковим організаціям. Термін «неприбуткова організація» введено в обіг фіскальними органами з метою необхідності формування й розвитку відомчої системи обліку й контролю за їх діяльністю. Потреба структурування організацій за ознакою прибутковості зумовлена прийняття Законів України «Про об'єднання громадян», та «Про оподаткування прибутку підприємств», Податкового кодексу України й актуалізувалася зі зростанням їх кількості та видового різноманіття. Саму класифікацію неприбуткових організацій було визначено Законом України «Про об'єднання громадян» і деталізовано в Наказі Про затвердження Положення про Реєстр неприбуткових установ та організацій. Згідно з Наказом в системі податкових органів України виділяють 12 видів неприбуткових організацій. Це — органи державної влади України; установи, організації, створені органами державної влади України, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів; органи місцевого самоврядування; установи, організації, створені органами місцевого самоврядування, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів; благодійні фонди (організації), створені в порядку, визначеному законом для проведення благодійної діяльності; громадські організації, створені з метою здійснення екологічної, оздоровчої, аматорської спортивної, культурної, освітньої та наукової діяльності; творчі спілки; політичні

партії; науково-дослідні установи і вищі навчальні заклади III–IV рівнів акредитації, внесені до Державного реєстру наукових установ, яким надається підтримка держави; пенсійні фонди, кредитні спілки; юридичні особи, діяльність яких не передбачає одержання прибутку відповідно до норм відповідних законів; спілки, асоціації та інші об'єднання юридичних осіб, створені для представлення інтересів засновників, що утримуються лише за рахунок внесків таких засновників і які не проводять господарської діяльності, за винятком одержання пасивних доходів; релігійні організації, зареєстровані в порядку, передбаченому законом; житлово-будівельні кооперативи, об'єднання власників багатоквартирних будинків, створені в порядку, визначеному законом, Національна академія наук України та створені нею установи та організації, що утримуються за рахунок коштів відповідних бюджетів, організації роботодавців та їх об'єднання, утворені в порядку, визначеному законом[1]. Неприбуткові організації мають доволі різні пріоритети й можливості в реалізації функцій соціального розвитку, часто соціальні цілі є інструментом досягнення мети. Так, мета політичних партій — прийти до влади, мета громадських організацій — лобіювання інтересів членів організації, тощо.

Діяльність неприбуткових організацій (державні, політичні та громадські об'єднання громадян) регулюється відповідним законодавством, а фінансовою базою функціонування є внески, кошти або майно, що надходять на безоплатній основі або у вигляді безповоротної фінансової допомоги, добровільних пожертв для забезпечення потреб їх основної діяльності. Неприбуткові організації іноді тлумачать як «третій сектор» і відносять до нього державні установи, благодійні організації, релігійні організації і об'єднання громадян громадського й політичного характеру, інші організації.

Неприбуткові організації, реалізуючи основну свою статутну діяльність, володіють значним кадровим, організаційним, фінансовим потенціалом, необхідним для активізації інституціоналізації соціальної політики в Україні. Вони виконують різні (не завжди узгоджені з пріоритетами, темпами, характером державної соціальної політики) соціальні ролі в організації та регулюванні життя територіальних громад та суспільства в цілому. Так, впливаючи на основні соціальні інститути суспільства — сім'ю, владу, власність — ці організації спричиняють трансформації в соціальній структурі населення, до зміни в мотивації праці та зайнятості, у функціонуванні системи соціального захисту, у формуванні в населення уяви про якісну структуру добробуту.

У територіальному аспекті збільшення кількості та різновидів неприбуткових організацій України має

свої особливості. В умовах росту конкуренції за свого споживача (клієнта) формування структур, що взаємодіють та взаємодоповнюють, або ж заперечують одна одну, відбувається доволі диференційовано. Виникає потреба в моніторингу цього процесу, в оцінці тенденцій та особливостей інституціонального соціального розвитку, в обґрунтуванні нових підходів до розвитку й організації соціального життя громадянського суспільства. Адже, локалізуючись в певних територіальних осередках, неприбуткові організації стають своєрідними «продуцентами» й споживачами так званого «соціального капіталу», основою якого є взаємодія, довіра, надійність і прозорість в стосунках між суб'єктами господарювання на окремій території [3, с. 128].

Цікавою для дослідження є інформація про територіальну диференціацію рівня довіри населення до діяльності громадських організацій в Україні. Виникає питання причин такої ситуації. Відповідь на нього слід шукати в політичній, фінансово-економічній, соціальній площинах. Звичайно, значну роль відіграє ідеологічний чинник, а саме курс на побудову в Україні громадянського суспільства, реалізація якого супроводжується міжнародною підтримкою (інформаційною, організаційною, фінансовою) громадських рухів як основи подальшого їх переростання в громадські структури. Зазначимо, що динаміка розвитку громадських об'єднань в Україні не є задовільною, піддається критиці як така, що не відповідає міжнародним критеріям демократизації суспільства, забезпечення правової й соціальної стійкості умов людського розвитку.

Зазвичай дослідження сфери громадянського суспільства торкається лише громадських ініціатив територіальних громад або місцевих ініціатив, які переважно мотивовані на отримання міжнародних грантів і користуються їхньою підтримкою. Проте, водночас помітна активізується локальний (муніципальний) інтерес власне громадянської ініціативності (іноді приватної), що має за мету реалізацію прагнень пересічних громадян України для поліпшення благоустрою, суспільно-політичного клімату та якості ціннісних орієнтирів розвитку держави.

Поєднавши власні прагнення до самоорганізації та існуючі в державі інституціональні умови, саме громадянські ініціативи до інституціоналізму охопили своєю діяльністю всю суспільну інфраструктуру: політику, економіку, адміністративно-правову та духовно-інформаційну сфери.

Ініціативи громадян на сьогодні часто набувають форм суспільних організацій, рухів та добровільної співпраці людей, поліпшуючи стан правової свідомості, комфорт життя та пересування, рівень культури

та освіченості, поліпшуючи рівень життя в цілому, підвищуючи рівень індексу економічного розвитку та сприяючи якості співпраці між громадськістю та державою.

Особливості реалізації інституалізації соціальної політики в Україні полягають в наступному:

1. Напрями реалізації формуються під впливом європейського напрямку руху випереджаючими темпами в умовах дефіциту національних фінансових ресурсів за рахунок міжнародного фінансування.

2. «Грантовий парадокс» — інституціоналізація контролюється іноземними структурами, які здійснюють фінансування вітчизняних громадських ініціатив. Проте, часто напрями та ключові параметри визначаються на міжнародному рівні, диктуються умови, що можуть частково суперечити або не враховувати локального рівня розвитку. Тим самим поскладнюють досягнення кінцевого позитивного результату.

3. Інституалізація соціальної політики як напряму контролю за її реалізацією відбувається саме на рівні недержавних установ, що визначає недосконалість функціонування органів державної влади, які відповідають за здійснення соціальної політики в Україні.

4. Асиметрія територіальної концентрації осередків громадських ініціатив. Здебільшого дана концентрація зосереджена в м. Києві та обласних центрах України, проте сучасний стан економічних відносин в Україні потребує розвитку більш широкої мережі даних інститутів.

Відповідно до визначених напрямів діяльності проаналізуємо функціональні можливості інституалізації соціальної політики в Україні, що започатковані або набули розповсюдження на території держави, відносно їхньої участі у формуванні свідомого громадянського суспільства.

Адміністративно-правова сфера достатньо охоплена увагою громадянських ініціатив, які є як тимчасовими та ситуативними (громадська організація «Майдан»), так і стабільно діючими (суспільний проєкт «Діти Чорнобиля», громадська ініціатива «Спілка ветеранів Афганістану» тощо). Більшість адміністративно-правових громадянських ініціатив користується увагою та є предметом необхідності для громадян України саме через відчуття правової та соціальної незахищеності.

Духовно-інформаційна сфера громадянського суспільства часто характеризувалася як найбільш вразлива та недостатньо пріоритетна відносно реалізації політичної та економічної сфер держави. Відтак її саморозвиток, який залежить винятково від суспільної свідомості та стану її ціннісних орієнтирів, є пріоритетним для сучасної України.

Економічна сфера громадянського суспільства та формування інститутів реалізації соціальної політики — це переважно площина реалізації інтересів малого та середнього бізнесу, формування середнього класу тощо. Але, визначивши ключову ознаку громадянського стану як здатність до самоорганізації, варто зауважити, що в економічній сфері — це спроможність «самодопомогати», не апелюючи до держави, через інституціональну організацію.

Проаналізувавши фактори формування соціальних інститутів в Україні, маємо змогу класифікувати інститути громадянських ініціатив соціальної політики в Україні за критерієм сфери їхнього впровадження, а саме — на політичні, економічні, духовно-інформаційні та адміністративно-правові. Відзначимо також, що в Україні частково створені інституціональні умови для розвитку такого виду громадської діяльності. Нормативно її підтримують Конституція України, Закони України «Про політичні партії в Україні», «Про громадські об'єднання», «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» тощо. Натомість потребує доопрацювання та подальшого ухвалення Закон України «Про громадський контроль», який би дозволив еволюціонувати громадянським ініціативам у форму соціальних інститутів [3, с. 128].

У сучасних умовах несприятливі тенденції й труднощі в соціальній сфері виникають через застосування форм і методів директивного управління, спробу наповнити нові форми соціальної політики старим змістом, абсолютизацію її малоефективних засобів, недооцінку гнучких та ефективних форм соціального регулювання, неповноцінну самореалізацію особистістю власного соціального потенціалу, недостатній розвиток активних складових соціальної політики, переважання в ній пасивних форм.

## Висновки

Подальшими напрямками активізації інституціоналізації соціальної політики в Україні через призму розвитку громадянських ініціатив можуть бути:

- забезпечення реальної участі громадян в управлінні державними справами, здійснення громадського контролю за діяльністю органів виконавчої влади, налагодження ефективної взаємодії зазначених органів з громадськістю, врахування громадської думки під час формування та реалізації державної політики;
- формування та посилення мережі профільних громадських ініціатив при відомствах сфери освіти, охорони здоров'я, правоохоронних структур, податкового та митного відомств тощо;
- розвиток міжнародної співпраці із залучення позитивного досвіду зарубіжних країн у галузі самоорганізації населення та реалізації ним права на участь у формуванні державної політики.

Таким чином, інституціоналізація соціальної політики в Україні є фактичним виявом здатності суспільства вирішувати власні проблеми, адекватно та миттєво реагувати на діяльність органів влади, формувати систему цінностей у контексті розвитку європейської цивілізації. Незважаючи на періодичну критику деяких дій громадських ініціативних груп, їхня загальна мета значною мірою заповнює прогалини державної політики у галузі формування та реалізації соціальної політики в Україні через гуманізацію суспільно-політичних відносин.

Неприбуткові громадські організації на сучасному етапі розвитку та становлення соціальної політики в Україні є визначальними, та відображають процес становлення в Україні громадянського суспільства, вони посилено розвиваються та є основою інституціоналізації соціальної політики. Різноманітною є їх видова структура, існує також низка територіальних особливостей нарощування їхньої мережі.

## Література

1. Наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Положення про Реєстр неприбуткових установ та організацій» від 24.01.2013 № 37 [Електронний ресурс]/Верховна Рада України. — Режим доступу до ресурсу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0267-13>
2. Афонін Е. А., Бельська Т. В. Глобальне громадянське суспільство як феномен сучасного глобального світу / Е. А. Афонін // Соціальна і гуманітарна політика, Вісник НАДУ. — 2013, № 4, С. 8–16.
3. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: підручник / В. М. Шаповал. — К.: Артек; Вища шк., 2013. — С. 128.
4. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять / Марія Кармазіна, Олена Шурбована // Політичний менеджмент. — 2006. — № 4 (19). — С. 10–19.
5. Мельниченко В. І. Інституційний розвиток на рівні регіону: навчально методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни. К.: НАДУ, 2009. — 88 с.
6. Шевченко А. Є., Старостюк А. В. До питання формування громадянського суспільства та розбудови правової держави в Україні / А. Є. Шевченко, Юридичний вісник. 2014. — № 4 (33), С. 41–46.

7. Human Development Reports [Electronic resource]. Mode of access: <http://hdr.undp.org/en/data>
8. Wikipedia [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
9. Державна політика в соціогуманітарній сфері: Навч. посіб./В.П.Троцинський, П.К.Ситнік, В.А.Скуратівський та ін.; За заг. ред. О.Ю.Оболенського, С.В.Сьоміна, А.О.Чемериса, В.П.Троцинського, С.В.Загороднюка, О.Л.Приходько, Л.О.Воронько. — К.: Вид-во НАДУ, 2007. — 96 с.
10. Троцинський В. П. Соціогуманітарні пріоритети суспільного розвитку України / В. П. Троцинський, В. А. Скуратівський // Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України. — 2013. — № 3. — С. 106–113.
11. Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В. П. Горбатенко]. — 2-е вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
12. Титаренко Л. Соціально-політичний простір сучасності: проблеми та перспективи розвитку. — ДРІДУ НАДУ при Президентіві України. — 6 — та регіональна науково-практична конференція за міжнародною від 23 листопада 2012 року. — с. 435.